

concerning their semantic meaning are considered. Evidence is furnished to demonstrate their connection to the Dionysus cult on Bosphorus. The comparative stylistic analysis of the characters, the comparison of pectorals from the Bolshaya Bliznitsa and Tolstaya Mogila burial mounds, wide use of skin in Dionysus rituals, close contacts existed between Bosphorus kings and Scythia in the I half of the IV century B.C.— these and some other data enable us to consider the two kings depicted on the pectoral from the Tolstaya Mogila burial mound to be the Bosphorus king and the Scythian king — maybe, Levkon I and Athey or his co-ruler before initiating the latter to the Dionysus sacraments.

Одержано 12.08.91

ПРИРОДНО — ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ЗАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ Р. ТЕТЕРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ

А. П. Томашевський

У статті аналізується система заселення басейну р. Тетерів у слов'яно-руський час, простежується динаміка і особливості розселення на різних рівнях і етапах. Досліджується взаємозв'язок умов екологічного середовища розвитку господарських форм і системи заселення мешканців регіону.

Метою даної роботи є спроба виявити і простежити закономірності та особливості слов'яно-руського заселення басейну р. Тетерів. Історико-археологічна характеристика басейну Тетерева і його географічні особливості дозволяють розглядати цей регіон як еталонний для дослідження всієї Східної Волини. Зауважимо, що пропонований аналіз не претендує на вичерпність, зважаючи хоч би на різні ступінь і характер дослідженості мікрорегіонів і окремих пам'яток. Проте нам здається, що вже на сучасному рівні джерелознавчої бази і методичної розробки пропонованої проблематики можливо окреслити основні риси в розвитку як системи заселення, так і її окремих чинників.

Застосування комплексного підходу та мікрорегіональні методики відкривають перспективи в дослідженні зв'язків між системою заселення, демографічним потенціалом, розвитком природного середовища та господарським освоєнням території в їх динаміці. Басейн Верхнього та Середнього Тетерева як еталон обрано не випадково, це зумовлено деякими важливими обставинами, а саме:

1) високим ступенем археологічної та географічної дослідженості регіону, наявність 100 пам'яток (статистична коректність);

2) наявністю незаперечної етнокультурної традиції слов'янського населення з VI до середини XIII ст. н. е.;

3) відсутністю на сьогодні визначеного попереднього населення на цій території у першій половині I тис. н. е.;

4) контрастністю, мозаїчністю та типовістю природних умов регіону;

5) слабким впливом зовнішньополітичних обставин на населення даної території в обумовлений час;

б) можливістю комплексно дослідити басейн ріки, який може розцінюватися як племінна територія¹, що входила до складу древлянського племінного союзу, а потім до складу Київської землі давньоруського періоду.

Аналіз охоплює період (VI – XIII ст.), що підрозділяється на декілька

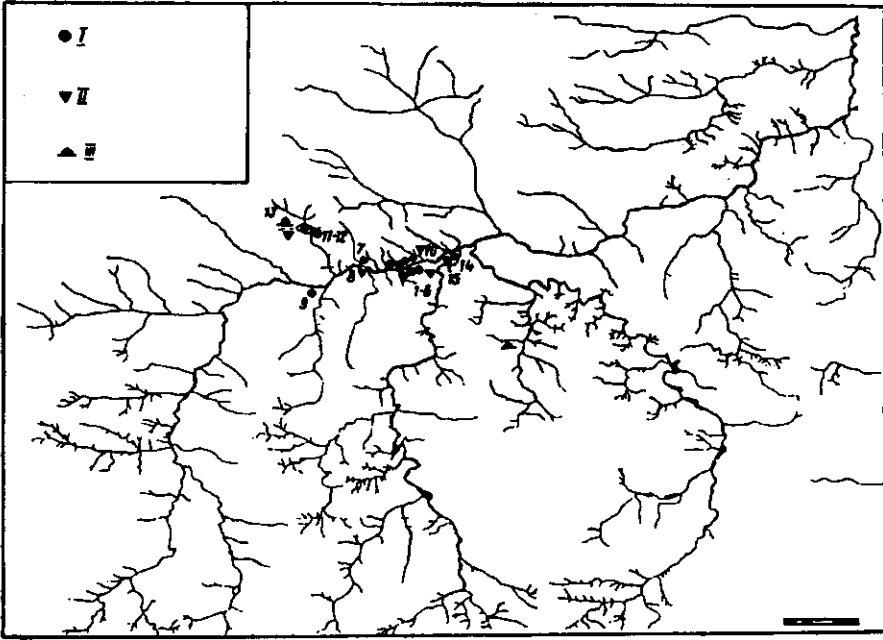

Рис. 1. Карта пам'яток басейну Верхнього і Середнього Тетерева у VI – VII ст. н. е.
Умовні позначення: I — поселення, II — безкурганні могильники, III — курганний мо-
гильник.

1–6 — Корчак, 7 — Дениші I, 8 — Вили (Коша), 9 — Фрисарка, 10 — Катеринівка, 11 —
Ульянівка I, 12 — Ульянівка II, 13 — Буда Шиєцька (поселення та могильник), 14 — Вили
(Гнилоп'ять), 15 — Тетерівка (поселення та могильник), 16 — Корчівка I, 17 — Корчівка II.

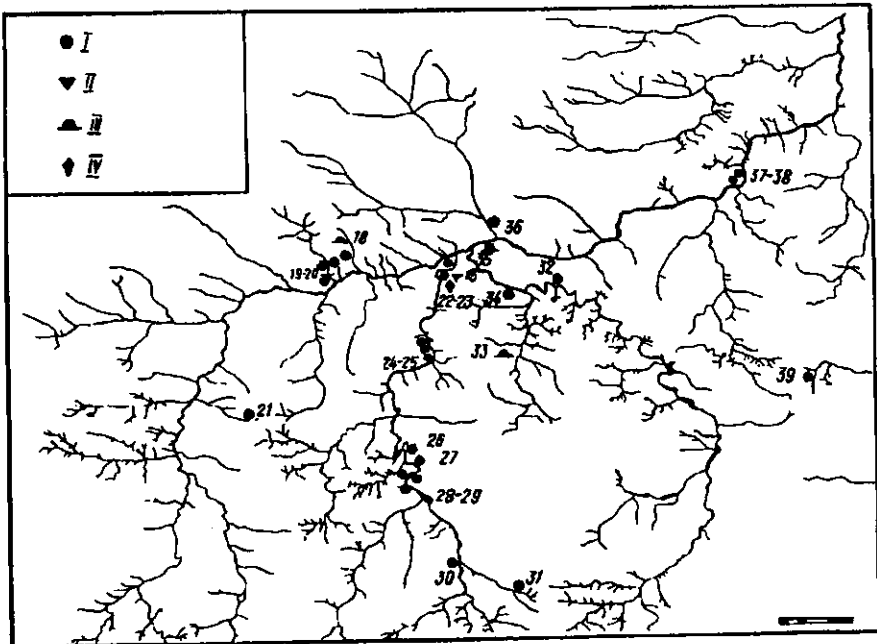

Рис. 2. Карта пам'яток VIII – IX ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення, II — безкурганні могильники, III — курганні могиль-
ники, IV — святилище.

18 — Дениші II, 19–20 — Буки I і II, 21 — Городище (Чуднівськ), 22–23 — Шумськ (по-
селення, святилище та могильник), 24–25 — Троянів I і II, 26 — Слободище (4 поселення),
27 — Швайківка, 28 — Райки (ур. Лука), 29 — Райки (шар городища), 30 — Бердичів, 31 —
Семенівка (2 поселення), 32 — Скоморохи-Піски, 33 — Янківці, 34 — Праяів, 35 — Заречани,
36 — Житомир, Замкова Гора, 37–38 — Коростишів I і II, 39 — Яроповичі (городище).

періодів: Празько-Корчакський (ПКК), Луки-Райковецький (КЛР) та Давньоруський (по століттях). Загальна площа досліджуваного регіону — 7880 км².

У дослідженні використовується багатоваріантне різномасштабне картографування, процентно-статистичне порівняння, елементи географічно-економічного моделювання.

Звернемося до розгляду територіального аспекту в дослідженні системи заселення. На першому етапі ПКК 12 пам'яток утворюють компактне скупчення вздовж обох берегів середнього Тетерева протягом 18 – 20 км (рис. 1). Лише декілька пам'яток (4) знаходяться на невеличкій притоці р. Бобрівці в 6 – 7 км від Тетерева, а ще 2 пам'ятки — в гирлі Гнилоп'яті. Середня відстань між пам'ятками становить 3 км, між угрупованнями — 6 (рис. 3)². Унікальною є ситуація на відомих поселеннях біля сс. Корчак і Тетерівка, досліджених І. П. Русановою,³ де відстані в середньому не перевищують 300 м.

У VIII – IX ст. на етапі КЛР картографовані пам'ятки (24) демонструють відмінну структуру заселення (рис. 2). Освоюється весь басейн Гнилоп'яті, нижня течія Гуйви, з'являються мешканці на Середньому Тетереві, нижній течії р. Кам'янки. Стабільно існує населення у пониззі Бобрівки та гирлі Гнилоп'яті. Зростає кількість поселень, збільшується у 64 рази, відносно корчакського етапу, розмір освоєного простору. Змінюється структура взаєморозміщення пам'яток. Виділяється декілька скупчень, які можна назвати гніздами. Серед них найбільш виразні р. Бобрівка-Тетерів, 3 на Гнилоп'яті-Райки, Троянів, Шумськ-Тетерівка. Середня відстань між поселеннями в скупченнях 2,3, між скупченнями та поодинокими пам'ятками — 7,5 км (рис. 3).

У X ст. картографічна картина знову суттєво змінюється. Значно зменшується кількість пам'яток (до 9), зникають скупчення, залишаються поодинокі пам'ятки, середня відстань між ними становить 14 км (рис. 3, 4). Зникає населення на Гнилоп'яті. На Верхньому та Середньому Тетереві залишається по одному поселенню, на р. Гуйві — два, з'являються поодинокі пам'ятки в басейні р. Мики. Зафіксовані перші городища.

Картографування пам'яток XI ст. засвідчує схожу з X ст. картину (рис. 4). Розріджена структура заселення зберігається. Середня відстань між пам'ятками (їх відомо 12) становить 14 км (рис. 3). На цьому етапі фіксується поява посадів і могильників біля деяких городищ. Розвивається заселення басейнів рр. Мики, Свинолужі, з'являються мешканці на р. Гуйві. В цілому за період X – XI ст. освоєна територія збільшується відносно останньої чверті I тис. н. е. у 1,2 рази.

Зменшення кількості населених пунктів і очевидне розрідження системи заселення очевидно відображає воєнно-політичну ситуацію середини X ст. та її наслідки, пов'язані із занепадом древлянської племінної суверенності внаслідок конфлікту з київським князівським столом. Структура заселення як така у цей період практично зникає. Можливо, що цей зовнішній фактор збігся у часі з дією внутрішніх рушійних сил, пов'язаних із господарськими зрушеннями.

Період XII – XIII ст. відзначений значними новаціями в системі заселення. Збільшується кількість населених пунктів (32), змінюється система їх розміщення (рис. 5). Виділяються окремі скупчення, в основі яких — городища з розвинутою «інфраструктурою» — посадом, кількома селищами, поховальними комплексами — це зародки майбутніх потенційних агломерацій. Змінюються відстані між населеними пунктами та їх угрупованнями. Так, між пам'ятками у скупченні відстані становлять в середньому 4, рідше 6 км, а між скупченнями — 12 км (рис. 3). Відновлюється

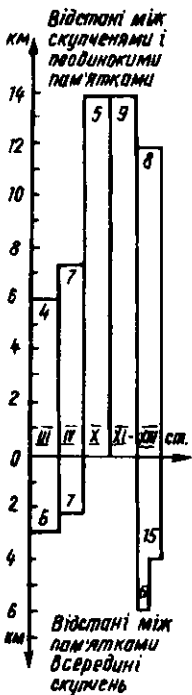

Рис. 3. Гістограма співвідношення середніх відстаней між пам'ятками за періодами (арабськими цифрами позначена кількість випадків спостереження).

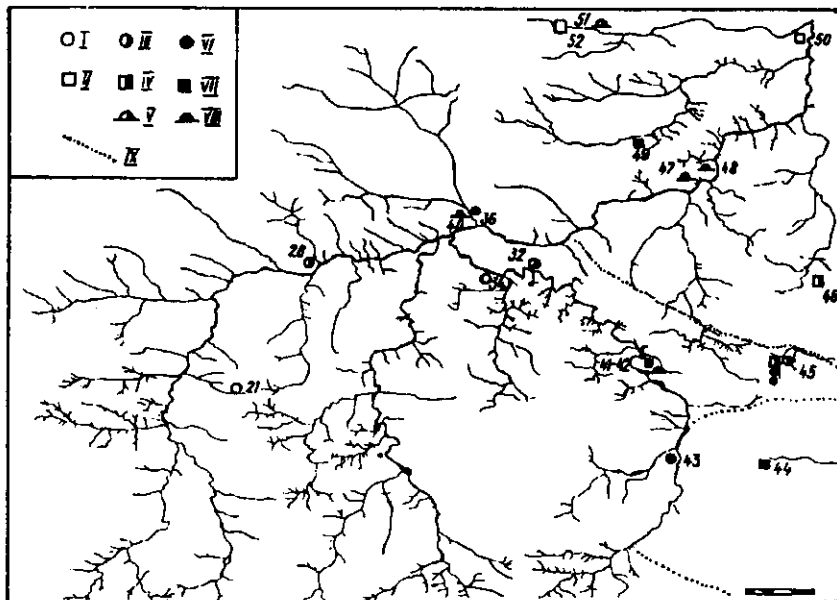

Рис. 4. Карта пам'яток X—XI ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення X ст., II — городище X ст., III — поселення X—XI ст., IV — городище X—XI ст., V — кургани X—XI ст., VI — поселення XI ст., VII — городище XI ст., VIII — кургани XI ст.

20 — Буки, 21 — Городище (Чуднівськ), 32 — Скоморохи-Піски, 34 — Пряжів I, 36 — Житомир, Замкова Гора, 40 — Житомир, Малеванка, 41—42 — Стара Котельня (городище, могильник), 43 — Гальчин, 44 — Городище (Унава), 45 — Яроповичі (посад і селища), 46 — Грубськ (городище та посад), 47 — Стрижівка, 48 — Коростишів, 49 — Студениця, 50 — Радомишль (Мичеськ), 51 — Сліпчинці, 52 — Бежів.

заселення басейнів Верхнього Тетерева, верхів'їв і середньої течії Гнилоп'яті з П'яткою, Коденки, Кам'янки, Мики-Свинолузі-Нижнього Тетерева. Площа освоєної території збільшується відносно попереднього періоду в 2,5 раза.

При розгляді системи заселення необхідно з'ясувати характер і структуру самих населених пунктів. Для другої половини I тис. н. е. наявний лише один тип поселення — відкриті селища. У VI—VII ст. середня площа селища коливається від 0,35 до 1,25 га і становить 0,75 га. На етапі Луки-Райковецької площа поселень коливається від 0,2 до 7 га, середня цифра становить 1,75 га. Перехід від ранньослов'янського до давньоруського періоду знаменується появою нового типу поселення — укріплених городищ. Це явище ускладнило структуру заселення. Наявна сьогодні джерельна база дозволяє розподілити всі давньоруські пам'ятки на декілька типів. Всі відомі 65 комплексів групуються у 41 давньоруський населений пункт, з яких 4 — окремі курганні могильники. Решта (37) розподіляються таким чином: відкриті окремі селища — 12 (33%), городища без посадів — 10 (27%), городища з посадом — 9 (24%) і комплекси городище-посад-(селища)-могильник — 6 (16%). Середня площа городищ (19) становить 0,4, посадів — 9 га. Стосовно селищ даних, на жаль, небагато, площа відомих коливається в межах 1—1,4 га. Комплексів городище + посад + селище + могильник нараховуємо шість — Великі Коровинці (8 га), Довбиші (14,5), Городськ (12), Яроповичі (26) і Грубськ (25)*. Середня площа таких комплексів становить 15 га. Винятком є комплекс пам'яток навколо Райковецького городища, де сукупна площа сягає 65 га⁴.

Динаміка якісно-кількісного розвитку системи заселення добре простежується за допомогою показника територіальної концентрації населення⁵. Відомо, що при рівномірному розміщенні поселень (і демографічній потужності)

* Городища в Грубську, Яроповичах і с. Городище залучаємо до вибірки завдяки їх територіальній близькості до басейну Тетерева і важливому стратегічному положенні в регіоні (на витоках рр. Дубовця, Здвижа, Ірпеня та Унави).

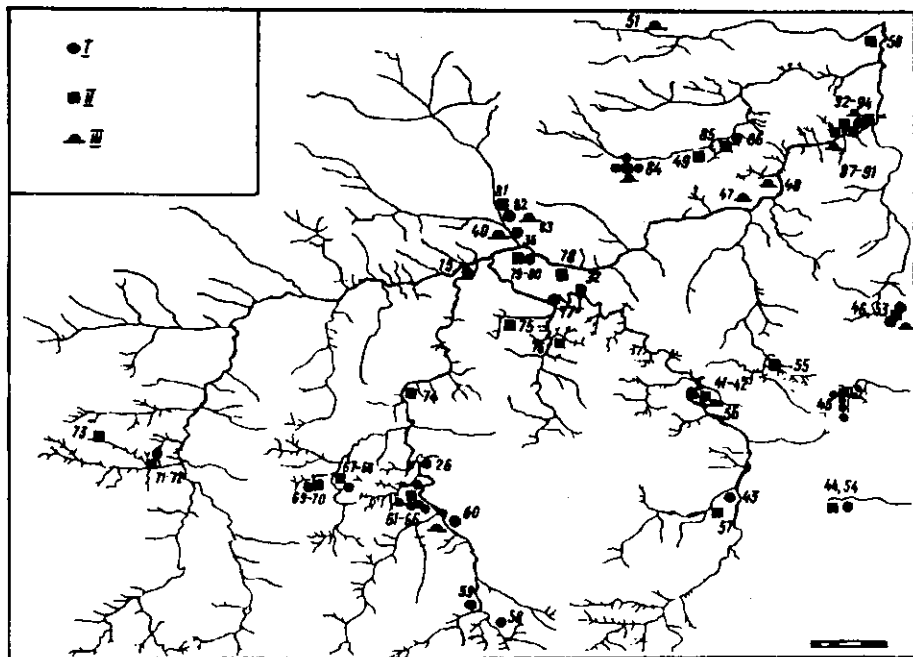

Рис. 5. Карта пам'яток XII – XIII ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення, II — городище, III — кургани.

40 — Житомир, Малеванка, 41–42 — Стара Котельня (городище та могильник), 56 — Стара Котельня (посад), 43 — Гальчин, 44 — Городище (Унава, городище), 54 — Городище (Унава, посад), 45 — Яроповичі (посад і селище), 46 — Грубськ (городище і посад), 47 — Стрижівка, 48 — Коростишів, 49 — Студениця, 50 — Радомишль (Мичеськ), 51 — Сліпчинці, 53 — Грубськ (могильник), 55 — Степок, 57 — Нехворощ, 58 — Хажин, 59 — Бистрик, 60 — Скраглівка, 61 — Райки (городище), 62–65 — Райки (посад і селища), 66 — Райки (могильник), 67–68 — Великі Коровинці I (городище та посад), 69–70 — Великі Коровинці II (городище та посад), 71–72 — Довбиші (Колки; городище та посад), 73 — Разіно, 74 — Рудня-Городище, 75 — Снігури, 76 — Городище (Коденка), 77 — Пряжів II, 78 — Станишівка, 79–80 — Заречани (Псище; городище та посад), 81–82 — Житомир, Соколова Гора (городище та посад), 83 — Житомир (Крошня), 84 — Городище (Свинолужа), 85–86 — Бельківці (городище та посад), 87–89 — Городськ (городища I, II, III), 90 — Городськ (посад), 91 — Городськ (могильник), 92–94 — Леніно (городище, посад, могильник).

показник коливається близько 2,15, при скупченні населення в окремих пунктах прямує до 0, а при безладному розміщенні населення — до 1,0. Результати обчислень за періодами наведено в таблиці та на графіку (рис. 6). Показник чітко фіксує скупченість у системі розселення другої половини I тис. н. е., практичну відсутність системи в розміщенні осель X і XI ст. і відновлення структури розселення на основі скупчень — протоагломераций у XII ст.

Серед причин, що зумовили значні якісні і кількісні зрушення у системі заселення та її територіальній організації, провідне місце належить впливу природного середовища. Дослідження взаємодії слов'яно-руського населення з природними умовами доцільно провести за допомогою ландшафтного аналізу, що базується на історико-ландшафтному та структурно-ландшафтному принципах⁶.

Ландшафт являє собою природно-територіальний комплекс (ПТК), однорідний за походженням та історією розвитку, що має єдиний геологічний фундамент, спільний клімат, однотипний рельєф, одноманітне поєднання гідротермічних умов, ґрунтів і біоценозів. Ландшафт поділяється на морфологічні частини: фації складають урочища, урочища об'єднуються в місцевості, а ті, у свою чергу, складають ландшафт. Близькі за структурою та генезисом ландшафти об'єднуються у види, роди, типи і т. д.⁷ Основою нашого аналізу стала ландшафтна карта Житомирської області, складена старшим науковим співробітником Відділення географії ІГФ АН України

С. Р. Кияком (1988, масштаб 1 : 300000)*. Це середньомасштабна карта урочищ і місцевостей, які об'єднуються у ландшафти. Далі подаємо короткий опис типів ландшафтів басейну Верхнього та Середнього Тетерева (рис. 7).

I — ПТК моренних рівнин (МР) на кристалічній і неогеновій основі, складених валунними суглинками з дерново-середньо- і сильнопідзолистими супіщаними і суглинистими ґрунтами, розораними.

II — ПТК моренно-водольодовикових рівнин (МВР) на кристалічній основі, понижених або хвилястих, складених пісками, іноді на валуних суглинках, в основному з дерново-підзолистими піщаними, супіщаними, часом оглєсними ґрунтами, під свіжими суборами (дубово-сосновими лісами), частково або повністю розораними.

III — ПТК водольодовикових рівнин (ВЛР) на кристалічній основі, складених пісками з дерново-слабо-середньо і сильнопідзолистими піщаними (іноді глеюватими) ґрунтами під свіжими і вологими борами (сосновими лісами) і суборами.

IV — ПТК водольодовикових рівнин (ВЛР — С) на кристалічній та неогеновій основі, хвилястих, складених пісками, супісками, що підстеляються лесовими суглинками із світло-сірими, сірими лісовими піщаними і темно-сірими суглинистими ґрунтами, під суборами і судібровами (дуб + сосна + граб), сильно розораними.

V — ПТК лесових ерозійно-денудаційних рівнин (ЛЕДР) на кристалічному і палеоген-неогеновому фундаменті, складених лесовидними суглинками, що підстеляються глинами, з чорноземами опідзоленими, реградованими, потужними, малогумусними, розораними.

VI — ПТК озерно-водольодовикових рівнин (ОВР) на кристалічній основі, понижених, складених пісками і суглинками, з дерновими оглєсними, дерново-підзолистими глеюватими, лучними глеюватими, торфами під луками, в основному розораними і меліорованими.

VII — ПТК терас (Т), вирівняних або хвилястих, складених пісками або опіщаними суглинками з дерновими, дерново-слабо-підзолистими, лучними глеюватими супіщаними ґрунтами, під свіжими судібровами, розораними і меліорованими.

VIII — заплавні ПТК з лучними, дерновими глеюватими, лучно-чорноземними ґрунтами під злаково-різнотравними луками, в основному меліоровані і розорані.

Зазначимо, що в ме-

Рис. 7. Фрагмент ландшафтної картосхеми басейну Верхнього і Середнього Тетерева і розповсюдження археологічних пам'яток VI — XIII ст.

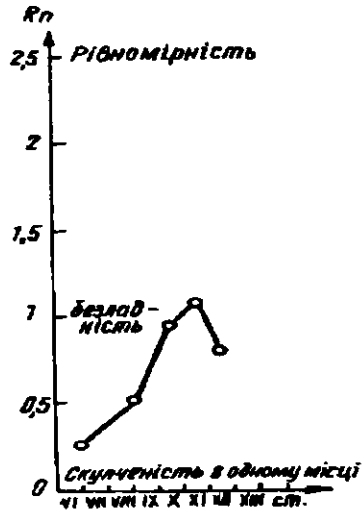

Рис. 6. Графік динаміки показника територіальної концентрації населення R_n .

* Користуючись нагодою, висловлюємо щирю подяку С. Р. Кияку за надану можливість скористатись розробленою ним ландшафтною картою..

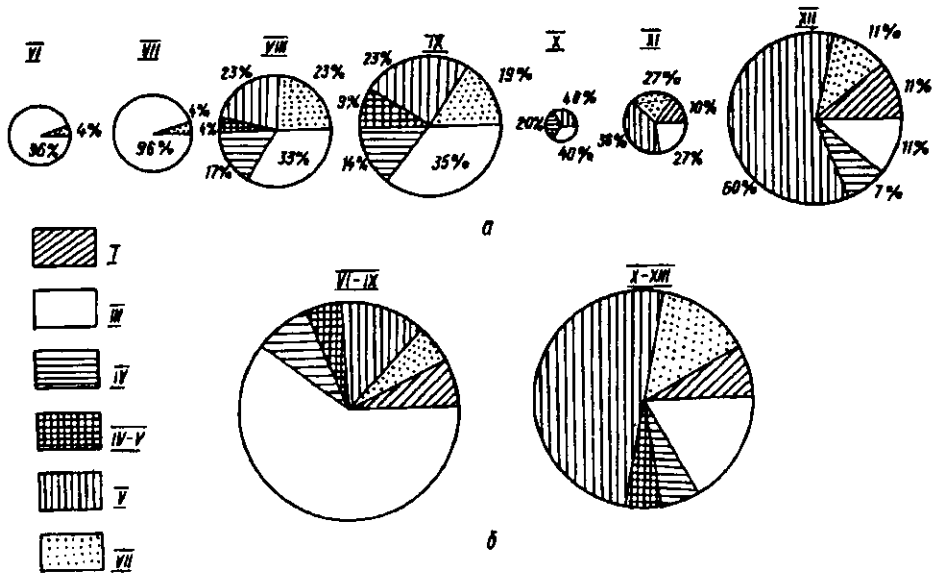

Рис. 8. Діаграми динаміки ландшафтного освоєння басейну Верхнього і Середнього Тетерева:

- а) динаміка освоєння ландшафтів по століттях;
 б) діаграми освоєння ландшафтів по епохах.

жах району, який є об'єктом нашого дослідження, проходить межа зони мішаних лісів і лісостепу. Цей кордон не всюди чітко виражений, в деяких місцях поліські ландшафти чергуються з лісостеповими, утворюючи певну строкатість. Крім того, поліська північна частина поділяється на дві фізико-географічні підобласті: Західно-Житомирську (безморенну) і Східно-Житомирську (моренну) з більшою родючістю ґрунтів, ніж на заході. Контрастність поліських і лісостепових ландшафтів, строкатість ландшафтно-карти дозволяють в деталях простежити закономірності розміщення археологічних пам'яток і їх ландшафтну приуроченість послідовно на кожному з етапів розселення. Звернемося до фрагменту ландшафтно-карти басейну Тетерева (рис. 7).

Корчакський етап (VI – VII ст.) демонструє стабільне освоєння ландшафту третього типу — ВЛР, складених пісками з дерново-середньопідзолистими ґрунтами, колись зайнятими мішаними лісами. Крім того, частина поселень знаходиться на межі схилів ВЛР і заплав з лучними глесливими ґрунтами під злаково-різнотравними луками.

Етап Луки-Райковецької (VIII – IX ст.), підетап VIII ст., характеризується незрівнянно ширшим аспектом освоєних ландшафтів (див. діаграму рис. 8а, рис. 7). Серед освоєних ландшафтів найбільшу частку — одну третину — становлять ландшафти третього типу (ВЛР). Приблизно 23 % від усієї площі різних ландшафтів становлять ПТК терас з дерновими і дерново-слабопідзолистими супіщаними ґрунтами, зайнятими в минулому дубово-сосново-грабовими лісами. 17 % пам'яток локалізується в межах ПТК IV типу — ВЛР із світло-сірими і темно-сірими лісовими супіщаними і суглинними ґрунтами, що формувалися під широколистяними лісами і частково при опідзолюванні чорноземів⁸. На цьому ж етапі вперше з'являється населення у межах ландшафтів V типу (ЛЕДР) з темно-сірими легкосуглинними ґрунтами і чорноземами опідзоленими і реградованими. Частка цих ПТК становить 23 %. Характерно, що пам'ятки знаходяться на самих краях цих ландшафтів, ніколи не заходячи на вододільні простори. З'являються пам'ятки (4 %), що знаходяться на межі ландшафтів IV – V типів. Здебільшого поселення знаходяться біля заплав з лучно-чорноземними суглинними або дерновими ґрунтами під луками або оранкою. Можемо констатувати, що поряд з традиційним освоєнням поліських ландшафтів з'являється і розвивається

нова господарська тенденція до освоєння ландшафтів лісостепового типу з іншим агровиробничим потенціалом ґрунтів — ПТК IV і особливо ПТК V.

У IX ст. загальна пропорція в розподіленні пам'яток за типами ландшафту зберігається (рис. 8а). Дещо зменшується кількість селищ на терасах, збільшується населення на межах IV і V типів ПТК. Незважаючи на значне зменшення кількості поселень у X ст. і розрідження самого заселення, зберігається сталий розподіл пам'яток за типами ландшафтів. До 40 % пам'яток фіксується в межах III (ВЛР) і V (ЛЕДР) типів ПТК, 20 % припадає на терасові ПТК (VII тип). Всі пам'ятки знаходяться на межі контрастних за властивостями ландшафтів.

Для XI ст. фіксується дещо відмінна ситуація в ландшафтному освоєнні території відносно попередніх періодів (рис. 8). Зменшується частка ландшафтів III типу, збільшується кількість населених пунктів на терасах (VII), частка чорноземних ландшафтів (V) залишається сталою (36 %). Започатковується освоєння межиріччя Свинолужі і Середнього Тетерева, де розповсюджені ПТК I типу. Різкому збільшенню кількості населених пунктів у XII—XIII ст. відповідає виразне якісне зрушення в спектрі освоєваних населенням ландшафтів (рис. 7 і 8а). Різко збільшується частка (до 60 %) ландшафтів V типу (ЛЕДР), причому освоюються внутрішні їх райони з чорноземами малопотужними і потужними (в басейнах Верхнього Тетерева, П'ятки-Гнилоп'яті, Лесовий «острів» в окрузі Городська). Невелика кількість поселень локалізується в межах IV типу ПТК — ВЛР з покровом із сірих лісових ґрунтів під широколистяними лісами, що вклинюються в чорноземні степові масиви. Продовжується освоєння ландшафтів I типу (МР) у басейнах Свинолужі і Середнього Тетерева (11 %). Частка ландшафтів III (ВЛР) і VII (терасного) типів занепадає до 11 % для кожного з цих типів. Практично не заселеними і не освоєними господарчо залишаються ландшафти II (МВР) і VI (ОВР) типів. Вони виявляються найбільш непридатними для агрогосподарського використання за наявних тоді технологічних і демографічних умов. Зазначимо, що територія даного регіону (особливо його поліської частини) в минулому майже повністю (крім ЛЕДР — частково IV типу) була вкрита лісами. Безлісові ділянки були розповсюджені на болотах і заболочених заплавах⁹. Тому освоєння поліських лісових ландшафтів (I, II, III, VII і IV типів) немислиме без вирубки і наступного антропогенного окультурення. Наведені матеріали засвідчують ще одну цікаву закономірність. Переважна більшість пам'яток всіх періодів (за винятком VI—VII ст.) знаходиться на стику і межах ПТК та в перехідних смугах. Ця обставина вже була помічена раніше¹⁰. Можна припустити, що концентрація населення в екотоні (місце різкого переходу між різними біоценозами) пояснюється більшою біологічною продуктивністю цих ділянок. Тут спостерігається більша кількість видів і щільність рослинно-тваринних популяцій. Особливо це стосується узлісь, де створюються умови для ведення більш комплексного розгалуженого господарства і рекреації¹¹. А крім того, в межах досліджуваного району пам'ятки давньоруського періоду замикають і оконтурюють масиви чорноземних (відкритих лучних і степових) ландшафтів вздовж умовного кордону лісу і лісостепу. Більшість їх «висунута» в лісостеп і замикає як безлісові заплави річок, так і вододільні поверхні плато. Про поєднання кордонів ландшафтних зон і кордонів плеємних та державних свідчить ситуація в межиріччі Середнього Тетерева, Гуйви і у верхів'ях Ірпеня, Здвижа та Унави. Комбіноване ландшафтно-археологічне картографування демонструє, як відомий Барахтянсько-Фастівсько-Житомирський Зміїв Вал, що проходить по лінії: р. Тетерів (сс. Бистрі, Левків) через Туровець-Івницю-Степок-Яроповичі і далі на Корнин-Барахти-Халеп'я протягом досліджуваної нами території (до верхів'їв Ірпеня-Яроповичів), майже точно збігається з кордонами між ландшафтами V типу з опідзоленими чорноземами (лісостепом) і масивом ландшафтів III, II і IV типів, зайнятими в минулому мішаними і сосновими лісами. Попільнянський вал від Скочища до Великих Лісівців перетинав лісостеповий коридор, утворений чорноземними ландшафтами. Андрушівський (Котлярський) і Ягнятинський (від Гуйви до Роставиці) вали теж оконтурюють масив лісостепових чорноземних ландшафтів з південного сходу¹² (рис. 4, 7).

Слов'янське і давньоруське населення в основному розселялося північніше цієї лінії. М. П. Кучера датує ці вали в діапазоні кінця X — середини XI ст.¹³. Також можна припустити, що в цей час були прокладені вали вздовж природної межі лісу та лісостепу, підсилюючи захисні можливості лісових масивів і перекриваючи лісостепові відкриті ділянки та коридори для просування кінних кочовиків. У XII ст. сформувалася нова система захисту від кочових навал, утворена городищами, що тягнуться лінією по лісостеповій смузі із заходу до Гнилоп'яті, потім до Гуйви, вгору по Гуйві до Унави. Другий, південний, рубіж проходив по Роставиці, верхів'ях Гнилоп'яті та йшов на Случ і його притоки. Повертаючись до питання про ландшафтну динаміку, зазначимо, що, в цілому, за весь розглянутий період (близько 800 років) сталися значні зміни у ландшафтній структурі заселення. Співставлення структури ландшафтної освоєності ранньослов'янського і давньоруського періодів наочно зображено на двох діаграмах (рис. 8б). У ранньослов'янський час 71 % всіх пам'яток знаходились в межах III типу ландшафтів (ВЛР). Майже таку ж частку (51 %) займають у давньоруський час ландшафти V типу (ЛЕДР). Частки інших ландшафтів (до 20 % кожна) залишаються відносно стабільними. Основний зміст і напрямок динаміки ландшафтного освоєння — заміна основного масиву поліських ландшафтів III типу з дерново-підзолистими ґрунтами, зайнятих лісовими масивами, на масиви лісо-степових чорноземних лесових ландшафтів V типу. Не менш важливо, що це заміщення не було суцільним і повсюдним. У X — XIII ст. продовжувалося освоєння поліських ландшафтів I, III, VII типів.

Закономірності в динаміці ландшафтного освоєння, що виявляються в структурі заселення, слід шукати в системі господарської діяльності населення і розвитку її тенденції. Той факт, що у VI — VII ст. населення регіону використовувало виключно піщані ландшафти поліського типу свідчить про панування в аграрній сфері вогне-зрубного землеробства. Поєднання фізико-хімічних властивостей ґрунтів з дією вогню давало найкращі результати і високу урожайність саме на таких типах ландшафтів, як III (ВЛР), VII (тераси супіщані)¹⁴. Це положення добре узгоджується з малою площею селищ корчакського етапу, а також з короткочасовим існуванням одношарових поселень і дискретністю в розвитку багатшарових осель. Досліджені житлові і господарські комплекси надзвичайно бідні залишками знарядь праці і побуту, що справляє враження свідомо залишених¹⁵. На поселеннях практично відсутній культурний шар, кількість остеологічних решток мізерна (відсутність потреби в угноєнні полів), що наводить на думку про недовготривалий характер існування таких селищ і їх періодичне переміщення. Можливо, що воно відбувалося по замкненому маршруту вздовж річкових терас.

У останній чверті I тис. н. е. відбуваються певні господарські зрушення (рис. 8). Технологічний процес, зростання демографічного потенціалу, розвиток традицій обробітку на вже освоєних землях, імовірно, спричинюють появу і розвиток лісового перелогу, а подекуди локально і перші досвіди орного землеробства. Свідченням цього є факт освоєння лісостепових ландшафтів V типу (ЛЕДР) з важким механічним складом ґрунтів і ландшафтів IV типу (ВЛРС) з сірими ґрунтами. Свою роль у цьому процесі освоєння нових форм землеробства зіграло і поєднання урожайності лядинних ділянок, що змушувало удосконалювати обробіток ґрунту оранкою, а потім і угноєнням¹⁶.

У той же час більше половини населених пунктів продовжують існування в межах поліських ландшафтів, розширюючи межі окультурення ПТК і удосконалюючи вирубне господарство та переліг. Етнографічно зафіксовано, що топографічна модель вогне-зрубного землеробства включає комплекс неодмінних елементів. Серед них головні: широка, повноводна ріка, місце із схилом до відкритої заплави, легкий механічний склад ґрунтів (піщані), вкритість майбутньої ділянки лісом (краще боровим чи суборовим) і топографічна відокремленість ділянки відносно плато і берегової лінії. Найявні дані про топографію відомих слов'янських пам'яток відображені в таблиці.

Очевидно, що понад 80 % поселень корчакського етапу розташовані на мисах і дюнах, а на етапі КЛР — лише половина. Половина селищ VIII —

IX ст. не мають топографічної відокремленості, характеризуються більш значними площами і локалізуються в Лісостепу.

Можна твердити, що рішучі зміни в землеробстві сталися на рубежі XI – XII ст., коли частка земель, безумовно оброблюваних орним способом, перевищила дві третини. Це явище корелюється з демографічним вибухом XII – XIII ст. і значним розширенням площі розселення. Відносне підвищення вибірковості по відношенню до ландшафтної структури території свідчить про становлення нової форми господарства¹⁷. Це означало широке розповсюдження орного землеробства і парової системи обробітку ґрунту.

Таблиця

	VI – VII ст.		VIII – IX ст.	
	Кількість поселень	% від загальної кількості	Кількість поселень	% від загальної кількості
Мисовий тип	6	55	8	40
Дюна, лука	3	27	2	10
Всього відокремлених	9	82	10	50
Схили терас плато	2	18	10	50

Але наявність у спектрі освоєних у XII – XIII ст. ландшафтів поліського типу (до однієї третини всієї кількості) змушує обережно ставитися до всіляких узагальнень відносно території, часу і продуктивних можливостей тих чи інших форм стародавнього агрогосподарства.

Ландшафтний аналіз показує, що немає достатніх підстав заперечувати існування елементів вогне-зрубного землеробства і, тим більше, лісового перелогу у давньоруський час, принаймні в процесі формування староорних площ. Зафіксоване освоєння нових територій в умовах польських ландшафтів теж потребувало застосування вогне-зрубних агротехнічних прийомів. При дослідженні проявів агрогосподарської діяльності необхідно керуватися принципами мікрорегіональної методики з максимальною конкретизацією територіально-хронологічних умов для кожного з випадків¹⁸.

У межах ландшафтного аналізу території басейну Верхнього і Середнього Тетерева є можливість розглянути природну ситуацію навколо пам'яток, де знайдені сільськогосподарські знаряддя і, перш за все, — найбільш показові з них — орні. Таких пам'яток маємо три — це відомі городища в Райках і Городську і селище в Студениці (рис. 4, 5). Вирішальною характеристикою у даному випадку є структура ґрунтового покриву господарської зони цих поселень. Вона відображена у фрагментах ґрунтової карти радіусом близько 2 – 2,5 км (рис. 9).

У ландшафтному плані всі три комплекси пам'яток лежать на межах ландшафтних угруповань (рис. 7). Ґрунтовий покрив у районі пам'яток визначається строкатістю і контрастністю морфологічних, генетичних і агровиробничих якостей.

Добре помітно, що Райковецький комплекс пам'яток XII – XIII ст. знаходиться в оточенні трьох великих ґрунтових масивів — різних типів чорноземів, сірих і темно-сірих опідзолених і дернових скритопідзолистих глеюватих піщаних ґрунтів (рис. 9а). Ще строкатіше ґрунтове оточення Городського археологічного комплексу XII – XIII ст. Тут наявні масиви опідзолених чорноземів, дерново-слабопідзолистих, дерново-скритопідзолистих піщаних, сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтів (рис. 9б).

Селище в Студениці кінця XI – XII ст. знаходиться в оточенні дернових оглеєних супіщаних і суглинистих ґрунтів, межує з масивами сірих опідзолених, дерново-слабо- і середньопідзолистих, а також із лучними (важкими) ґрунтами (рис. 9в).

Безумовно, що такий різноманітний ґрунтовий фон обумовлював і різну структуру угідь — полів, луків, різних типів лісів. Угіддя мали різні агровиробничі властивості (бонітети) і потребували диференційного, вибіркового за-

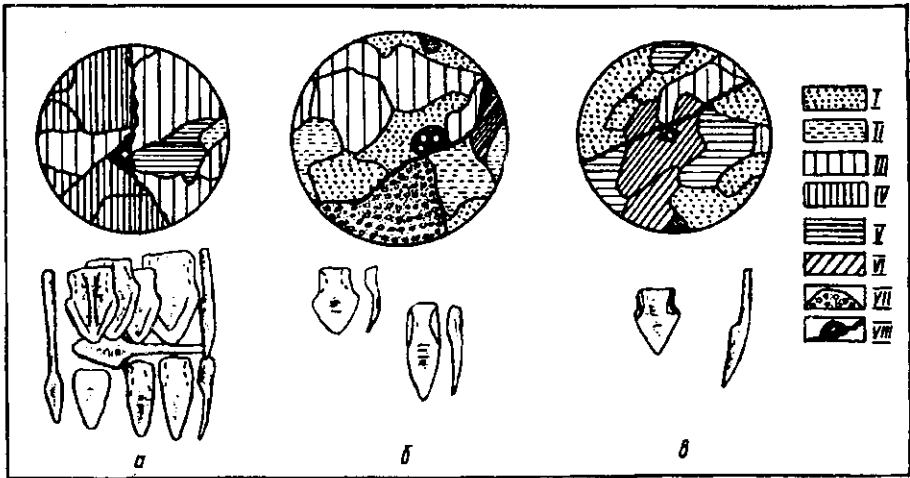

Рис. 9. Фрагменти ґрунтових картосхем господарських зон пам'яток давньоруського часу і комплексу землеробських знарядь з цих пам'яток: а) комплекс пам'яток біля с. Райки; б) комплекс пам'яток літописного Городська; в) поселення біля с. Студениця. Типи ґрунтів:

I — Дерново-підзолисті, II — Дерново-підзолисті оглеєні, III — Опідзолені на лесовій основі, IV — Чорноземні, V — Лучні, VI — Дернові, VII — Сучасні лісові ділянки, VIII — Річкове русло і контур пам'ятки.

стосування різних типів сільськогосподарських знарядь і технологій. Це і засвідчують знахідки різнотипних наральників, плужних лемехів і чересел на одних і тих же пам'ятках (Райки і Городськ). (Рис. 9а і б). Зауважимо, що рала (їх залишки — наральники) застосовувалися в різних системах землеробства — перелоговій з елементами лісопільля, паровій системі і, навіть, дво-пільній¹⁹. Лемехи, чересла свідчать про існування парової дво-пільної і, можливо, трипільної системи землеробства²⁰. При цьому характерно, що не маємо жодної пам'ятки на Східній Волині (Колодажне, Великі Деревичі, Райки, Городськ, Студениця), де б знахідки орних землеробських знарядь не корелювалися з наявністю чорноземних або різновидів сірих опідзолених ґрунтів. Бонітетна якість агропромислова характеристика цих типів ґрунтів становить 60 – 67 балів²¹.

Перехід до орних стаціонарних форм землеробства неодмінно пов'язаний з необхідністю угноєння культурних посівних площ, а значить, і значних змін у домашньому скотарстві. Значно збільшується потреба в родючих пасовиськах, для чого підбираються придатні в ландшафтному плані ділянки заплави, луків, галявин і полів. Це знаходить своє відображення при агроландшафтному картографуванні. Подібна тенденція узгоджується із значним збільшенням кісток домашньої худоби на досліджених пам'ятках XII – XIII ст. в Райках, Городську, Колодажному та ін. Контрастність і строкатість ландшафтів, а значить, і сільськогосподарських угідь, навколо селищ обумовили можливості для освоєння населенням цілого комплексу промислів. В. П. Петров зробив важливий висновок про комплексний характер розгалуженого лісового господарства²². У ньому поєднуються різні види діяльності, такі як пошук вигідних ділянок для вирубки і їх освоєння, хутряне та м'ясне полювання, рибальство, бортництво, заготівля лісових продуктів, видобувні та переробні промисли, ткацтво і домашні промисли. Недарма саме продукти лісових промислів (хутро, мед, плетиво, вироби) відправлялися на експорт і виплачувалися як данина. Більше того, в поліських регіонах заняття промислами було економічно вигідніше, ніж землеробство, яке забезпечувало лише власні життєві потреби сімей і громад. Показовою щодо цього є наявність залишків залізорудного промислу на пам'ятках у басейні Тетерева. На заплавному поселенні VI – VII ст. Корчак VII знайдено залишки двох печей для випалювання залізної руди і яма з самою рудою в одному з жител²³ а на селищі Тетерівка I — ливарні формочки в двох житлах V – VI ст.

Для VIII – X ст. характерне збільшення поселень з рештками залізови-

добувного виробництва. На селищі Тетерівка I в житлі VIII ст. знайдено крицю, з поселення походить також керамічна «лячка». На сусідньому селищі Тетерівка II (IX — поч. X ст.) знайдено багато залізорудних шлаків, керамічні горнові сопла²⁴, а на поселенні Дениші II — також шлаки в спеціальній печі²⁵. Окрім цих пунктів, на всій Східній Волині відомо на сьогодні ще лише три слов'янських поселення з такими ж рештками. У давньоруський час мережа пам'яток регіону з ознаками залізорудного промислу значно розширилась. З 10 відомих на всій Східній Волині таких пам'яток 8 знаходяться в межах басейну Середнього і Верхнього Тетерева: Студениця (шлаки), Городськ (горни), Великі Коровинці (шлаки), Райки (горни), Корчівка (шлаки, руда), Слободище (шлаки, сопла), Грубськ (криця, шлаки), Скоморохи (шлаки). На нижньому Тетереві спеціалізоване ремісниче залізодобувне поселення відоме біля с. Лапутьки²⁶.

Концентрація залізодобувного і переробного виробництва в басейні Верхнього і Середнього Тетерева закономірна і, як бачимо, мала тривалу традицію. Не випадково перелічені пам'ятки розташовані на межі поліських і лісостепових ландшафтів (особливо у давньоруський час). Це пов'язано як з багатством поліських ПТК на поклади різноманітних видів залізорудної сировини і палива, так і з фактом самої цієї «прикордонності» ландшафтів, де відбувався обмін продуктами ремесел, промислів і землеробства між населенням різних географічних районів і форм господарства²⁷. Ці обставини також є поясненням концентрації населення на стиках ландшафтів. Традиція рудного промислу на цих землях мала бурхливий розвиток у XVII—XIX ст.²⁸. Цікаво також, що місця, обрані для поселення слов'янами другої половини I тис. н. е., майже тотожно збігаються з виходами на поверхню (і розробками в XVII—XIX ст.) граніту, пегматиту, гнейсу, каоліну і мергелю²⁹. Обробка каменю фіксується знахідками точильних брусків, жорен, розтиральників, ливарних формочок і слідами тесання гранітних плит для пічок-кам'янок. Початок ювелірного ливарництва, що активно функціонувало в давньоруський час (Колодяжне, Райки тощо), також сягає ранньослов'янської доби (Тетерівка I).

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що проведений аналіз не претендує на повноту та вичерпність, але дозволяє окреслити основні тенденції та особливості динаміки слов'яно-руського заселення на одному із значних річкових басейнів у складі слов'янської племенної, а потім і державної давньоруської землі. Синхронізація 800-літніх процесів територіального розширення зони заселення, якісних змін в самій структурі заселення, концентрації населення, зміни топографічних і просторових характеристик осель корелюється з динамікою ландшафтного освоєння, демографічними зрушеннями і тенденціями розвитку господарської діяльності мешканців регіону. Історико-ландшафтні поетапні зрізи демонструють розвиток у часі єдиної системи взаємопов'язаних елементів: населення, господарства і ландшафту. Мікрорегіональна методика забезпечує необхідну деталізацію і конкретність у дослідженні складних проблем становлення, розвитку та співіснування різних форм господарської діяльності: різновидів землеробства, ремесла та промислів. Ландшафтний підхід пояснює закономірності розвитку не тільки системи заселення території, але й особливості економічного функціонування окремих регіонів і соціальних організмів.

Можливості аналізу в межах навіть даного одного регіону далеко не вичерпані. Наступним етапом можуть стати: визначення об'єму і динаміки господарських ареалів, палеоекологічне і палеодемографічне моделювання, кореляція еколого-господарчих тенденцій з напрямком і періодизацією соціально-політичної історії місцевого населення. Сукупність даних комплексного аналізу інших басейнів і їх порівняння створять уяву про розвиток великих, цілісних в історико-географічному розумінні територій.

Примітки

- ¹ Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи// Археологія.— 1987.— №57.— С. 64. В. П. Петров вважав, що розселення слов'янських племен у давнину йшло по басейнах річок, і таким чином формувалася племінна територія (Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 44).
- ² Це узгоджується з даними Б. О. Тимощука для Прикарпаття: 1,5–2 км між селищами і 5–10 км між гніздами (Тимощук Б. А. Восточно-славянская община VI–X вв. н. э.— М., 1990.— С. 80).
- ³ Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом// САИ.— 1973.— Вып. Е1 — 25.— С. 9.
- ⁴ Кучера М. П., Звиздецкий Б. А., Иванченко Л. И., Витрик И. С. Отчет о разведках памятников археологии Житомирской области в 1988 г.// НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1988/ 15 б.— С. 10.
- ⁵ Дмитриевский Ю. Д. Показатели систем расселения// ИВГО.— 1988.— Т. 120.— Вып. 3.— С. 209, 210. Показник територіальної концентрації населення R_n обчислюється за формулою $R_n = \frac{D}{0,5\sqrt{\frac{S}{n}}}$, де D — середня відстань між найближчими поселеннями, S — площа досліджуваної території (7880 км), n — кількість поселень.
- ⁶ Шищенко П. Г. Прикладная физическая география.— К., 1988.— С. 15.
- ⁷ Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование.— К., 1985.— С. 25.
- ⁸ Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 63, 64.
- ⁹ Использование и охрана природной среды Среднего Поднепровья.— К., 1986.— С. 132.
- ¹⁰ Романчук С. П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях// Фізична географія і геоморфологія.— К., 1976.— Вып. 16.— С. 91.
- ¹¹ Одум Ю. Экология.— М., 1986.— Т. 2.— С. 151, 156, 157.
- ¹² Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 16, 17, 38, 39, 78, 79.
- ¹³ Там же.— С. 80.
- ¹⁴ Давыдчук В. С., Фролов И. К. К истории заселения Орловского течения Оки в I тыс. н. э.// КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 146.— С. 14, 15.
- ¹⁵ Плейнерова И. О. О характере раннеславянских поселений пражского и корчакского типов// СА.— М., 1980.— С. 52, 53.
- ¹⁶ Романчук С. П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства// Физическая география и геоморфология.— К., 1979.— Вып. 22.— С. 69.
- ¹⁷ Романчук С. П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования)// Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции.— М., 1981.
- ¹⁸ Томашевский А. П. К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья// Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (Тез. докл.) — Воронеж, 1990.— С. 16.
- ¹⁹ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 121.
- ²⁰ Там же.— С. 164.
- ²¹ Порівняємо, наприклад, з бонітетною оцінкою дерново-підзолистих ґрунтів — 40 балів (Кузьмичов В. П. Бонітети ґрунтів України// Агрохімія і ґрунтознавство.— К., 1970.— Вып. 13.— С. 146).
- ²² Петров В. П. Подсечное...— С. 32–35, 190.
- ²³ Русанова И. П. Указ. соч.— С. 32, 33.
- ²⁴ Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка I// Препринт ИА АНУ.— К., 1992.—С. 10.
- ²⁵ Розвідки автора 1988–1989 рр.
- ²⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.— К., 1980.— С. 163.
- ²⁷ Давыдчук В. С., Фролов И. К. Указ. соч.— С. 16.
- ²⁸ Толмачев И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение// Восточное полесье.— К., 1987.— Т. 1.— С. 101, 102.
- ²⁹ Там же.— С. 91–100.

А. П. Томашевский

ПРИРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ АСПЕКТ ЗАСЕЛЕНИЯ БАСЕЙНА Р. ТЕТЕРЕВ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

На основе комплексного подхода и микрорегиональной методики анализируется территория Верхнего и Среднего Тетерева в качестве историко-археологического и природно-географического эталона для славяно-русского периода. Рассмотрены элементы территориальной структуры размещения населения (с V по XIII вв. н. э.), прослежена ее взаимосвязь с демографическим потенциалом на каждом из этапов.

Применение поэтапного ландшафтного картографирования позволило определить структуру, динамику и качественные изменения системы заселения территории. Последние связаны с началом освоения принципиально новых условий обитания в лесостепных ландшафтах, на этапе IV четверти I тыс. н. э., а также с массовым освоением лесостепи в XII – XIII вв. Закономерности в динамике ландшафтного освоения связываются с развитием системы хозяйства.

Развитие стационарных пашенных форм хозяйства в рамках лесостепных ландшафтов проходило параллельно с развитием комплексного лесного хозяйства, где преобладали различные промыслы и domestikация лесных ландшафтов. Ярким проявлением таких процессов является развитие железнорудного промысла.

A. P. Tomashevskiy

ECOLOGIC AND ECONOMIC ASPECT OF THE TETEREV-RIVER BASIN SETTLEMENT IN MIDDLE AGES

The Upper Terev and Mid-Terev area is analysed as the historico-archaeologic, as well as natural and geographical standard for the Russian Slav period, applying integrated approach and microregional methods. Territorial pattern for the distribution of population (V – XIII centuries A. D.) is examined, its interconnection with demographic potential on each stage being retraced.

Stage-by-stage landscape cartography method was applied to determine the structure, dynamics and qualitative changes of the settlement pattern of the area. Qualitative changes are connected with the development of the fundamentally new living conditions in forest-steppe landscapes in the late I century A. D., as well as with mass development of forest-steppe expanses in the XII – XIII centuries. Regularities of exploration dynamics and economic system development are linked together. Stationary ploughing techniques within the forest-steppe areas and combined forestry were developed concurrently, various trades and domestication of forest areas being predominant. Iron-ore industry development is a vivid illustration for such processes.

Одержано 12.01.92